

ग्रामीण विकास आणि स्वयंसेवी संस्था

परशुराम बळीराम माने

श्री.शिवाजी काष्ठ महाविद्यालय (स्वतंत्र), बारड

ता. मुदखेड, जि. नांदेड

प्रस्तावा :

ग्रामीण विकासाची कार्ये सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था करतात. सरकारी संस्था ह्या शासांमार्फत चालविल्या जातात त्या शासाच्या संस्था असतात. उदा. लहा शेतकरी विकास यंत्रणा, सीमांत शेतकरी व शेतमजूर विकास यंत्रणा, टंचाईग्रस्त प्रदेश कार्यक्रम, ग्रामीण विकास धडक कार्यक्रम, आसूचित जाती-जमाती विकास संस्था, ग्रामीण युवक स्वयं-रोजगार कार्यक्रम, ग्रामीण बँका, इत्यादी. सरकारी संघटा ह्या ग्रामीण विकासाचे कार्य करीत आहेत. मात्र केवळ सरकारी संस्था ह्या ग्रामीण विकास घडवू आणूच शकत नाहीत, कारण शासाच्या कार्यक्रम अंमलबजावणीमध्ये ओक दोष आढळू येतात. त्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांच्या समस्या समजू घेवू, त्यांना आपल्या कार्यात सामावू घेवू ग्रामीण विकास करणे आवश्यक असते व त्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची आवश्यकता असते. स्वयंसेवी संस्थांनी ग्रामीण विकासासाठी ओक कार्ये केली आहेत. त्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, मावी हक्क, इत्यादी क्षेत्रात कार्य केले आहे. हे स्वयंसेवी संस्थेचे कार्य आणि हे कार्य करण्याच्या पद्धतीमूळे त्या त्यांच्या कार्यात यशस्वी होत आहेत. त्यांचे हे कार्य शासा माय केले आहे. त्यांच्या मते हे कार्य स्वयंसेवी संस्थांशिवाय यशस्वीरित्या पार पाडणे शक्य झाले असते. म्हणू सा २००२ मध्ये गिजोजा समितीने असे जाहिर केले की, "ग्रामीण विकास करावयाचा असल्यास सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था यांमध्ये योग्य समवय असावयास हवा."

ग्रामीण विकासात सरकारी संस्थांएवढ्याच स्वयंसेवी संस्थादेखील तितक्याच महत्वाच्या माल्या जातात. भारत ही संत महात्मांची भूमी आहे. संत महात्मांनी 'जासेवा हीच ईश्वर सेवा' अशी शिकवण दिली. भूतदया व मावतेची सेवा या भूमिकेतू रोगी, पिडीतांना औषधे, भुकेलेल्यांना अन्न, तहालेल्यांना पाणी, गिरक्षरांना शिक्षण, अपंगांना संरक्षण, इत्यादी कार्ये असंख्य व्यक्ती व सेवाभावी संस्थांनी केली आहेत व करत आहेत. रामकृष्ण मिशारी, खिश्चा मिशारी, इस्लामी असोसिएशा, थिअसॉफिकल सोसायटी, इत्यादी सेवाभावी संस्थांनी ग्रामीण भागात सेवेचे कार्य केले आहे. सा १९४१ मध्ये महात्मा गांधींनी 'समाजसेवा कार्यक्रम' कार्यकत्यांना दिला. ग्रामस्वच्छता, ग्रामोद्योग वाढ, खादी विकास, सार्वत्रिक प्रौढ शिक्षण, स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा, मूलभूत शिक्षण, अस्पृश्यता गिवारण, शाबंदी, सत्य व अहिंसेवर आधारित कामगार संघटा, शेतकरी हक्क संघटा, प्रादेशिक भाषा विस्तार, आदिवासी सुधारणा, विद्यार्थी कल्याण, इत्यादी चौदा कार्यक्रम त्यात समाविष्ट होते. महात्माजींचा रचात्मक कार्यक्रम हा राष्ट्रीय पातळीवरील ग्राम विकासाचा पहिला प्रयत होता. सत्य, अहिंसा, श्रम प्रतिष्ठा, समता, सेवाभावी या मूल्यांवर आधारलेली शोषण मुक्त व शासा मुक्त

समाजव्यवस्था ही त्यांची आदर्श समाजाची संकल्पा होती. महात्मा गांधींकडून प्रेरणा व स्फूर्ती घेवून असंख्य कार्यकर्ते व सेवाभावी संस्था ग्रामीण भागात कार्य करू लागल्या आहेत.

ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांची आवश्यकता :

- **लोकांचे संघटा :**

गिजोजा मंडळो सा १९५२ पासू बहुसंख्य गरीब व अशिक्षीत लोकांचे जीवा संपन्न व विविध अंगो समृद्ध करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यासाठी प्रचंड खर्च करण्यात आला. तरीपण विकासाची फळे अद्याप त्यांच्यापर्यंत पोहोचली ढाहीत. म्हणू गरीब लोकांा संघटित करण्याची कल्पा सातव्या पंचवार्षीक योजेत 'यायाचे फेर वाटप' या विभागात मांडण्यात आली. त्यात गिजोजाकारांी असे म्हटले आहे की, "गरीब लोक जेव्हा सावध होतील, शिक्षण व क्षमता वाढवतील आणि संघटित होवू आपला आवाज उठवू शकतील, तेव्हाच आणि तितक्याच प्रमाणात विकासाची फळे त्यांा मिळतील." शासकीय यंत्रणा किंवा राजकीय पक्ष ह्यांच्याकडून गरिबांा संघटित करणे शक्य होत ढाही. हा कटू आुभव गेल्या काही काळात आला आहे. हे काम स्वयंसेवी संस्था योग्य पद्धतीी करू शकतात. म्हणू त्यांचा सहभाग ग्रामीण विकास व कल्याणकारी कार्यात आवश्यक आहे.

- **सरकारी कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग :**

सरकारी यंत्रणेच्या कार्यातील कक्षेत अशी ओक विकास कामे आहेत, की ज्यात लोकांचे सहकार्य व सहभाग याशिवाय या कामात यश मिळत ढाही. उदाहरणार्थ, सामाजिक वीकरण, कुटूंब गिजोजा, प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम, पर्यावरण संतुला, सार्वजीक स्वच्छता, इत्यादी. हीच कामे स्वयंसेवी संस्था किंवा संघटा लोकांच्या सहभागातू यशस्वीपणे पार पाडू शकतात.

- **परिणामकारक अंमलबजावणी :**

स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यपद्धतीत असणारी लवचिकता, त्यांच्या कामाचा वेग, मावी दृष्टिको, गरजू कुटूंबाशी प्रत्यक्ष संपर्क व सुसंवाद साधण्याची त्यांची वृत्ती आणि त्यांा असणारे कल्पांमधील ढावीय या वैशिष्ट्यांमुळे अगदी दूरवरच्या तळागाळातील लोकांपर्यंत स्वयंसेवी संस्था विकास व कल्याण कार्यक्रम पोहचवू शकतात.

- **स्थािक गरजा व साधासामग्रीचा विचार :**

स्थािक गरजा आणि उपलब्ध साधासंपत्ती विचारात घेवू गाव पातळीवर आणि गट पातळीवर कार्यक्रमांचे ियोजा करणे व कार्यवाही करणे या कामी स्वयंसेवी संस्थांचा उपयोग होतो. त्यामुळे बेरोजगार व अपूर्ण रोजगार असलेल्या लोकांची क्षमता, त्यांचे कौशल्य विचारात घेवू योजा आखली जाईल आणि गरिबांच्या गरजांुसार ती

राबविणे शक्य होते. असंख्य गरजवंतांमधून मोजक्या गरजूंची विड करणे हे मोठे कठीण काम आहे. केवळ गोरशाहीच्या भरवशावर हे काम पार पाडण्याचे ठरविल्यास त्यात गैरप्रकार, चुका होण्याची शक्यता असते. या प्रक्रियेत स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग झाल्यास चुकीची विड करण्याचे प्रकार निश्चितच कमी होतात.

- साधांची काटकसर व संसाधांची उभारणी :

साधांची काटकसर करणे, लोकांचा विश्वास संपादा करणे, स्थायिक साधो उभारण्यास पुढाकार घेणे, समाज परिवर्तन करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना प्रेरणा देणे, लोकांमध्ये आत्मनिर्भर होण्याची इच्छा निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे ही कामे स्वयंसेवी संस्था सरकारी यंत्रणेपेक्षा अधिक प्रभावीपणे करतात.

- विविध दृष्टिको :

आपल्या देशापुढील ग्रामीण समस्या विविध स्वरूपाच्या आहेत. त्यामुळे त्याची उत्तरे, उपायही विविध स्वरूपाचे आहेत. एकच एक सरकारी यंत्रणेपेक्षा विविध यंत्रणांकडे विकासाची कामे सोपविली तरच मागासलेपणाच्या व्यापक समस्येवर, तिच्या विविध बाजूंवर उपाययोजना करता येईल. योजना आखणारे व राबविणारे यातील अंतरही कमी व्हावयास हवे. आणि हे सर्व स्वयंसेवी संस्थांच्या मार्फत साध्य होवू शकते.

- लक्ष्य गटाशी जवळीकता :

गरजू कुटूंबाच्या गरजा विविध आहेत. त्यासाठी विकास कार्यक्रमांमध्ये देखील विविधता असावी लागते. विविध विकास कार्यक्रम राबवितांना, त्यानुसार संस्थेचा आकार, उद्दिष्ट्ये, प्रेरणा, शिष्टा, कार्यकर्ते व त्यांचा विविध कामांचा दर्जा या गोष्टी स्वयंसेवी संस्था सहज पूरवू शकतात. गरिबांमध्ये राहून त्यांच्यात काम करणाऱ्या निःस्वार्थ कार्यकर्त्यांकडून विकास कार्य साध्य होऊ शकते. स्वयंसेवी संस्थांमध्ये स्थायिक गरजा जाणून घेण्याची क्षमता असते. तिची लक्ष्य गटाशी जवळीकता असते. ध्येय धोरणांशी बांधिलकी असते. या गोष्टी ग्रामीण विकास यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असतात. सरकारी यंत्रणेजवळ यांचा बहुधा अभाव आढळू येतो.

- जातेचा विकासात सहभाग :

ज्यांच्यासाठी विकास कार्यक्रम आहे त्यांचा विकास कार्यात सहभाग व विकास कार्या विषयी अपेक्षा जाणून घेणे आवश्यक आहे. अथवा ते विकास कार्याबाबत उदासीन राहतील. ग्रामीण विकासाचे प्रयत्न निष्फळ ठरतील. लोक परावलंबी होवून केवळ फळाची वाट पाहत बसतील. जातेच्या या प्रवृत्तीतून विकास होणार नाही व विषमतेचे उच्चाट साध्य होणार नाही.

ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यांतर ग्रामीण विकासासाठी पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्या कारकीर्दीमध्ये समाज विकास प्रकल्प, पंचायती राज आणि सहकारी संस्था यांवर भर दिला होता. तसेच योजाकारांनी स्वयंसेवी संस्थांसंबंधी पहिल्या पंचवर्षीक योजेच्या ध्येय-धोरणात म्हटले होते की, "खाजगी स्वयंसेवी संस्था त्यांच्या उपलब्ध असलेल्या तुटपुंज्या साधा सामग्रीमधून आपल्या कुवतीनुसार समाज कल्याण कार्यक्रम तळमळी पार पाडण्यासाठी शर्ती प्रयत करीत आहेत. सरकारो त्यांच्याशी अधिकाधिक सहकार्य करावे. स्वयंसेवी संस्थांद्वारे योजेतील जातेचा सहभाग व प्रयत अधिक चांगल्या प्रकारे संघटित होतील व त्यामुळे समाजकल्याणाचे कार्य अधिक वेगो व पद्धतशीर होईल."

चौथ्या पंचवर्षीक योजेत योजे मंडळ ग्रामविकासाचे प्रभावी काम करणारा वा दृष्टिको स्वीकरण्याचा शोध घेवू लागले होते. ग्रामीण विकासाचा परंपरागत दृष्टिको कालबाह्य ठरविण्यात आला. प्रचलित सामाजिक संबंध, मालकी हक्क, संस्थात्मक संरचित मूलभूत बदल घडवू आणता, आधुनिक तंत्रज्ञान व व्यवस्थापा कौशल्यावर आधारलेला ग्रामीण विकासाचा डावपेच वेळोवेळी बदलला. केवळ सरकारी यंत्रणेवर विकासाची सर्व कामे सोपवू विकासाचा प्रश्न सुटणार नाही तर स्वयंसेवी संस्थांादेखील त्यात सहभागी करू घ्यावे हा विचार प्रभावी झाला. त्यातूनच सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था यांच्यामध्ये समवयाची प्रक्रिया सुरु झाली. सातव्या पंचवर्षीक योजेत ग्रामीण विकास कामे स्वयंसेवी संस्थांा देण्यासाठी तिची तरतूद करण्यात आली.

सहाव्या पंचवर्षीक योजेमध्ये (सा १९८०-१९८५) शासनाे स्वयंसेवी संस्था ह्या ावी क्षेत्रामध्ये प्रमुख भूमिका बजावतात हे जाणले. त्यामुळे सातव्या पंचवर्षीक योजाकाळात (सा १९८५-१९९०) स्वयंसेवी संस्था ह्या स्वतःच्या परीश्रमाे, स्वतःच्या खर्चाी कार्यक्षमतेे ग्रामीण भागात कार्य करतांा आढळू आल्या. त्यामुळे त्यांा आर्थिक मदत करू त्यांच्यामार्फत ग्रामीण भागामध्ये जलद आर्थिक, सामाजिक विकास व्हावा यासाठी या पंचवर्षीक योजेपासू सरकारो अशा स्वयंसेवी संस्थांा आूदा देण्यास सुरुवात केली. आठव्या पंचवर्षीक योजा काळात शासनाे स्वयंसेवी संस्थांचे म-गेबल वाढावे यासाठी देशातील सर्व संघटांचे एक जाळे िर्माण केले ज्यामूळे या देशातील विविध संस्थांा एकामेकांच्या प्रेरणेे व मार्गदर्शाखाली ग्रामीण विकास घडवू आणता येईल. ाव्या पंचवर्षीक योजाकाळात स्वयंसेवी संस्थांची ग्रामीण विकासात प्रमुख भूमिका दिसू आली. या काळात या संस्थांी शेती क्षेत्रातल्या विकासासाठी विशेष धोरणे अवलंबविली. त्याचप्रमाणे शासनाे जी कृषी विकासासाठी धोरणे राबविली होती त्यांची शेतकऱ्यांा माहिती करू त्याचा फायदा मिळवू दिला. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याची मूळ समस्या स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातू दहाव्या पंचवर्षीक योजा काळात आखली गेली. त्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांा फार मोठे यश प्राप्त केले.

या पार्श्वभूमीवर स्वयंस्फूर्तपणे ग्रामीण भागात कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांची असामाय उदाहरणे आहेत. टी. डी. पाटील व डॉ. कुरिया यांनी स्थापा केलेली 'अमूल सहकारी दुग्धशाळा' (गुजरात), श्री. हमीद यांनी स्थापा केलेली

'केमिकल राष्ट्रीय प्रबोधिनी' (प. बंगाल), पद्मश्री श्री. विडुलराव विखे पाटील यांनी स्थापा केलेला 'प्रवरागर सहकारी साखर कारखाना' (महाराष्ट्र), डॉ. स्पेसर हॅप व त्यांच्या पत्नी सुरु केलेली 'कुक्कूट पाला व मधमाशी पाला संस्था' (केरळ), श्री ठक्करबाप्पा यांची 'आदिवासी विकास संस्था' (गुजरात), डॉ. लिओगार्ड यांची ग्रामीण पुर्बाधणीसाठी 'श्री-केता' (प. बंगाल) ही संस्था इत्यादी अलीकडच्या काळातील उदाहरणे आहेत. या विविध संस्थांनी ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यांनी आपल्या कार्यातू ग्रामीण विकास घडवू आणला.

गांधीवादी संस्था, भारत सेवक समाज व पू. वियोबार्जीची 'सर्व सेवा संघ' ह्या संपूर्ण भारत हे कार्यक्षेत्र ठेवू काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था आहेत. रामकृष्ण मिशाकडू कलकत्यामधील रेंद्रपूर, आंध्रप्रदेशातील कोईमतूर आणि दिल्ली जवळील गिलोखेरी या ठिकाणी ग्रामीण कार्यकर्त्यांसाठी प्रशिक्षण व ग्रामविकासाचे कार्य होत आहे. कार्नाटक राज्यातील येलावल येथे व ओरिसा राज्यातील कोरापूर येथे संघातर्फे 'पथदर्शी प्रकल्प' कार्यरत आहेत.

बाबा आमटे यांचे 'आंद भवा', श्रीमती गोदाताई परुळेकर यांचे 'आदिवासी कल्याण कार्यक्रम', श्रीमती ताराबाई मोडक व श्रीमती अगुताई वाघ यांचे 'आदिवासी शिक्षण प्रकल्प', डॉ. रजीकांत आणि मॅबेल आरोळे यांचे 'ग्रामीण आरोग्य प्रकल्प' (जामखेड, जि. अहमदागर), श्री. अण्णा हजारे यांचा 'ग्राम विकास प्रकल्प' (राळेगण सिद्धी, जि. अहमदागर), इसामुद्दिन बायदागींचा 'मागासवर्गीय व आदिवासी कल्याण आश्रम' (वर्धा), कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख व कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी ग्रामीण शिक्षण क्षेत्रात केलेले कार्य सुवर्ण अक्षरांनी लिहिण्यासारखे आहे.

सा १९६० मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघात (UNO) भारतात 'अन्न व शेती संघटा' (Food and Agriculture Organisation) तर्फे 'भूकेपासा मुक्ती' (Freedom from Hunger) या प्रकल्पाद्वारे ग्रामीण विकास कार्यक्रम राबविण्यात आला. या मोहिमेत सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था एकत्रित येऊ राष्ट्रीय पातळीवर काम करित होत्या. त्यातूच पुढे पॅडी चा जम झाला. 'भारताच्या विकासासाठी लोककृती' (People Action for Development of India - पॅडी) ही संस्था सा १९७५ मध्ये अस्तित्वात आली. ही संस्था आपल्या देशात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्वरूप असलेली सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था यांचा समवय साधणारी संघटा आहे. ग्रामीण भागात विकास कामे करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना धिंधी उपलब्ध करा देणे, विकास कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देणे, त्यांना सरकारी विकास प्रकल्पांची माहिती देणे, सरकारी संस्था व स्वयंसेवी संस्था यांचे संयुक्त चर्चासत्रे घडवू आणणे, प्रशिक्षण शिबीर आयोजित करणे, सरकारी संस्थांना माहिती, शिक्षण व मार्गदर्शक करणे, विकास संघटा व वित्तीय संस्था यांच्यात मध्यस्ती करणे, विकास कार्यक्रमात लोकांनी सहभागी व्हावे यासाठी जागृती करणे इत्यादी कामे करतात. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा यासाठी दुग्ध व्यवसाय, खत, आहार व कुटूंब गियोजा, शास्त्रशुद्ध अन्नधाय साठवण, शेती व्यवसाय प्रशिक्षण, शास्त्रशुद्ध जलसिंचा व्यवस्थापा, ग्रामीण कारागिरांसाठी प्रशिक्षण देण्याचे काम करित आहेत.

'महाराष्ट्र दुग्ध उत्पादा प्रकल्प', उरळीकांचा, पुणे येथे 'भारतीय अॅग्रीकल्चरल फाऊंडेशा' कार्य करित आहे.

'खत प्रकल्प' कर्जत, पेण, पावेल व कुलाबा येथे आहेत. 'स्त्रियांआ आहार व कुटूंब गियोजाचे शिक्षण' प्रवरागर (जि. अहमदागर) येथे दिले जात आहे. 'अन्नधायाची शास्त्रशुद्ध साठवण व वितरण प्रकल्प' सेलू (मराठवाडा) येथे 'महाराष्ट्र स्टेट को. ऑपरेटिव मार्केटिंग फेडरेशा' तर्फे चालू आहे. 'शास्त्रशुद्ध जलसिंचा (Lift Irrigation) प्रकल्प' गौडगांव (जि. सोलापूर) येथे सुरु आहे. 'ग्रामीण कारागीरांआ प्रशिक्षण' (श्रमविकास प्रकल्प), वेरला विकास सोसायटी (सांगली) ही देत आहे. आदिवासींआ शेती, दुग्ध व्यवसाय, पशुपालाचे शिक्षण, 'सातपुडा विकास मंडळ (पाल)' देत आहेत. पन्नास हरिजा कुटूंबांकडूा कवठे पिरा (सांगली) येथील 'वजीवा सहकारी संयुक्त शेती' या संस्थेतर्फे सहकारी तत्वावर शेती केली जात आहे.

अशा प्रकारे स्वातंत्र्योत्तर काळात महत्वपूर्ण बदल घडूा आले आहेत. सरकारी संस्थांआ व स्वयंसेवी संस्थांआ काळारूप आपल्या ध्येय धोरणात बदल घडवूा आणले आहेत व त्यातूा ग्रामीण विकास घडवूा आणण्याचा प्रयत केला आहे. आज स्वयंसेवी संस्थांआ ग्रामीण भागातील लोकांच्या भौतिक समृद्धीवर आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. सामाजिक - याय व आर्थिक विकास हे ध्येय समोर ठेवूा या संस्था कार्य करीत आहेत. अमेरिकेतील प्रख्यात उद्योगपती श्री. ह्येरी फोर्ड यांच्या मते, "भारतातील ग्रामीण विकासाचे प्रश सोडविणे अवघड आहे पण ते अशक्य णही. त्यासाठी सरकारी व स्वयंसेवी संस्थांआ एकत्रित यावे, एकत्रित रहावे व एकत्रित काम करावे."

संदर्भ :

- Dube S. N., Organization Design and Management Methods For Human Service Organization, Himalaya Publication, Bombay, 1988, p. 02.
- डॉ. डोळे बा. म., ग्रामीण विकासासंबंधी सेवाभावी संस्थांचा दृष्टिको, यशवंतराव चव्हा महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, णशिक, ऑगस्ट २००२, णा. क्र. ५६.
- डॉ. हर्द शिवदास, ग्रामीण विकासाची वाटचाल, अल्फा पब्लिकेशा, णंदेड, फेब्रुवारी २०११, णा. क्र. १५.
- डॉ. सौ. आुपम शर्मा, लोक प्रशासा के उभरते आयाम, अल्फा पब्लिकेशस, णई दिल्ली, २०११, णा. क्र. २७७.
- डॉ. कुलकर्णी स. ण., ग्रामीण विकासासंबंधी सेवाभावी संस्थांचा दृष्टिको, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, णशिक, ऑगस्ट २००२, णा. क्र. ५८.
- डॉ. णासे रमेश, सेवाभावी संघटाा आणि ग्रामीण विकास, अर्थसंवाद, जाोवारी-मार्च, १९८२, खंड. ५, अंक ४, णा. क्र. २५.
- Dr. Gupta R. K., NGOs and The State, Mahaveer and Sons Publication, New Delhi, 2006, p.02.